

С. М. ХОДЗІН

БЕЛАРУСКАЯ ВЁСКА Ў 1920—1930-я гг.: КРЫНІЦЫ, МЕТАДЫ, ВЫНІКІ ВЫВУЧЭННЯ

Праблемы перыяду 1920—1930-х гг. вабяць даследчыкаў магчымасцю супастаўлення розных варыянтаў развіцця, альтэрнатыў, багаццем крыніц і ацэнак. Для гістарычнай навукі на Беларусі найбольш актуальнай з'яўляецца тэма сялянства, беларускай вёскі міжваеннага часу. Менавіта яна выклікала (акрамя ваеннай тэматыкі) найбольшую колькасць даследаванняў. Ужо ў 1970-я гг. з'явіліся грунтоўныя гістарыяграфічныя працы, сярод якіх патрэбна адзначыць найперш манаграфію У. Міхнюка [1].

Мэта прапануемага артыкула больш сціплая. Аўтар бачыць сваю задачу ў тым, каб акрэсліць асноўныя накірункі вывучэння адзначанай праблемы ў 1980—1990-я гг. і яго магчымыя перспектывы на аснове новых падыходаў і крыніц.

Актуалізацыя даследаванняў у галіне аграрнай праблематыкі адбылася з пачатку 1980-х гг. Стмуляваныя пошукамі часоў Харчовай праграмы, затым абвешчаныя лозунгамі «перабудовы» і «таласнасці», даследаванні закранулі ў другой палове 1980-х гг. даволі шырокае кола праблем. Гісторыкі-аграрнікі найперш накіравалі сваю энергію на вывучэнне «белых плямаў» мінулага. Важнымі этапамі ў гэтым накірунку на Беларусі з'явіліся навуковая канферэнцыя ў Гомелі (кастрычнік 1989 г.), XXII сесія Усесаюзнага сімпозіума па вывучэнню праблем аграрнай гісторыі ў Мінску (кастрычнік 1989 г.) [2]. Можна заўважыць, што ў азначаны час акрэсліліся і накірункі, і аўтары наступных даследаванняў: тэмы новай эканамічнай палітыкі і кааперацыі (В. Кушнер, Я. Мікула, С. Ходзін, Э. Іофе), прымусовых метадаў калектывізацыі (М. Касцюк, М. Кузняцоў, А. Урублеўскі, Т. Процька, А. Сарокін). Вынікамі іх працы стаў шэраг дысертацый, артыкулаў і манаграфій напрыканцы 1980 — пачатку 1990-х гг. Новыя канцэпцыі былі абагулены на Першай Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў у лютым 1993 г. [3]. Важнейшымі дасягненнямі азначанага этапу з'явілася не столькі вырашэнне, колькі пастаноўка праблем. Ва ўмовах пошукаў рэфармавання сацыялістычнай эканомікі вопыт 1920-х гг. ацэньваўся некалькі ідэалізавана, а пераўтварэнні на мяжы 1920—1930-х гг. падаваліся ў пэўнай ступені спрошчана. Пры гэтым апошнія разглядаліся як вынік бальшавіцкага ўмяшання ў прагрэсіўнае развіццё вёскі на аснове нэпа і супрацьпастаўляліся яму.

Разам з тым у шэрагу даследаванняў было адзначана, што адміністрацыйна-камандныя метады, якія сфарміраваліся ў гады «ваеннага камунізму», захоўваліся і ў перыяд новай эканамічнай палітыкі [4, 190]. Адзначаны аспект асабліва акрэсліўся ў дачыненні да калектывных гаспадарак. Працяглае развіццё калектывнага земляроб-

ства ў Беларусі на аснове дзяржаўнай маёмасці садзейнічала станаўленню жорсткай сістэмы кантролю, ва ўмовах якой члены калектываў знаходзіліся на становішчы наёмных рабочых. Па меры арганізацыі калгасаў на надзельных землях адчужэнне сялян ад калектывнай уласнасці адбывалася шляхам стварэння т. зв. «непадзельных фондаў», а таксама праз паступовую ліквідацыю права калгасаў свабодна распараджацца вырабленай прадукцыяй. Такое становішча ўскладнялася адсутнасцю ў 1920—1930-я гг. неабходнай колькасці кваліфікаваных кіраўнікоў вытворчых калектываў і ў цэлым спецыялістаў сельскай гаспадаркі, тым, што ў калгасах не было выпрацавана эфектыўных метадаў стымулявання індывідуальнай працы.

Прадпасылкі далейшай бюракратызацыі і ўмацавання адміністрацыйна-камандных метадаў у кіраўніцтве калгасамі былі закладзены ўжо ва ўмовах зараджэння і развіцця калектывнага гаспадарання. Паглыбленне гэтага працэсу выклікала паступовае адчужэнне кіруючых структур ад патрэб калектывных гаспадарак, падмену імі функцый дзяржаўных органаў. Зручнасць камандавання ў дачыненні калектываў і большая таварнасць буйных гаспадарак у галіне вытворчасці збожжа ва ўмовах крызісу хлебнарыхтовак абумовілі паскарэнне працэсу калектывізацыі. А курс на суцэльную калектывізацыю прадвызначыў, па сутнасці, пачатак афармлення адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва ў цэласную сістэму.

Новы этап у вывучэнні беларускай вёскі, сялянства Беларусі акрэсліваецца з сярэдзіны 1990-х гг. Ён характарызуецца пэўнай супярэчлівасцю. З аднаго боку, істотна зважаецца поле пошуку, асобныя з даследчыкаў адыходзяць ад вывучаемых праблем (М. Кузняцоў, Я. Мікула). Змяншэнне публіцыстычнай накіраванасці вызначае разам з тым зварот да вывучэння больш глыбінных працэсаў, якія адбываліся ў сялянскай свядомасці, падсумаванне пройдзенага [5]. З'яўляюцца і новыя даследчыкі адзначанай праблемы, сярод якіх найперш патрэбна адзначыць артыкулы і манаграфію М. Бяспалай [6]. Зазначым, што расчараванне ў абяцаных грамадству рэформах «падчас перабудовы» ўскосна адбілася і на ацэнцы падзей 1920-х гг. Акрэсліваецца тэзіс аб тым, што ідэі новай эканамічнай палітыкі, яе ажыццяўленне «аказаліся мала прыстасаванымі да ўмоў беларускай вёскі». Тэзіс, безумоўна, выглядае спрэчным. На наш погляд, расчараванне ў 1920-я гг. было не ў рэформах, а ў іх адсутнасці, паколькі нават ў 1924 г. Д. Прышчэпаў (яшчэ намеснік наркома земляробства) гаварыў аб неабходнасці пераходу на нэпа на беларускай вёсцы [7]. Але пачатак дыскусіі акрэслівае грунтоўнасць распрацовак, а такім чынам і сталасць беларускай гістарычнай навукі ў вывучэнні акрэсленай праблемы. Урэшце іх вынікам з'явілася абарона М. Бяспалай першай доктарскай дысертацыі па гісторыі беларускай вёскі ў 1920-я гг. [8].

Дыскусіі вызначылі і шэраг поспехаў, і шэраг праблем. Найбольш істотнай з апошніх з'яўляецца разуменне сутнасці і значэння нэпа не толькі сучаснымі даследчыкамі, але і тымі кіраўнікамі 1920-х гг., якія ажыццяўлялі такую палітыку на Беларусі. Што ж тычыцца супярэчлівасці і неадназначнасці новай эканамічнай палітыкі, то гэта ўжо стала прадметам разгляду ў гістарыяграфіі.

Працяглы час сялянства разглядалася толькі як аб'ект уздзеяння з боку ўладных структур ці палітычных інстытутаў. У дысертацыі М. Бяспалай ужо акрэслілася вызначэнне ў якасці прадмета даследавання не столькі палітыкі ўлад, колькі «працэсаў, якія развіваліся ў вёсцы» [8, 2]. Пры гэтым, аднак, складана абмежавацца перыядам 1920-х гг., і з'яўляецца неабходнасць акрэсліць своеасаблівае «люстэрка» такіх пра-

цесаў. Па нашым меркаванні, у якасці апошняга можна вызначыць сацыяльную памяць сялянства, канцэпцыя якой акрэслалася ў савецкай гістарычнай і філасофскай літаратуры ў 1980-я гг. [9].

На пачатку 1990-х гг. тэма гістарычнай і сацыяльнай памяці замацавалася ў тэматыцы даследаванняў і канферэнцый, у тым ліку на Беларусі. Аднак неакрэсленасць саміх тэрмінаў спараджала і спараджае пэўныя праблемы. Ад сацыяльнай памяці неабходна адрозніваць такія паняцці, як «менталітэт», «нацыянальная свядомасць», «эканамічныя паводзіны» (сістэма гаспадарчых дзеянняў вытворцаў, у якой выяўляюцца мэты эканамічнай дзейнасці і спосабы іх рэалізацыі). Да таго ж спецыфіка сялянства вызначаецца тым, што менавіта ў яго асяроддзі існуе істотная патрэба ў звароце да мінулага. Сялянства традыцыйна ўспрымае свет у катэгорыях мінулага вопыту, і ў гэтым — здаровы кансерватызм сялян. Ва ўмовах ажыццяўлення суцэльнай калектывізацыі палітыка 1920-х гг. успрымалася сялянамі ўжо па-іншаму. Але вывучэння такой рэтраспекцыі мы не знаходзім пакуль што ў нашай гістарычнай літаратуры. Аналіз падзей калектывізацыі на Беларусі абмяжоўваецца і напрыканцы XX ст. эмпірычнымі пошукамі [10].

Нягледзячы на гучнасць паняцця «беларуская вёска», апошняга была разарвана між дзвюма дзяржавамі: Польшчай і СССР. Вывучэнне ж жыцця заходнебеларускага сялянства ў асноўным абмяжоўваецца працамі беларускіх гісторыкаў 1960—1970-х гг., акрэсленымі выключна ў русле тагачаснай ідэалагічнай дактрыны. Расце цікавасць да гісторыі былых «крэсаў усходніх» у асяроддзі польскіх гісторыкаў [11, 225—231; 12], але ґрунтоўныя даследаванні толькі чакаюцца [навуковы трактат К. Гамулікі «Беларусы ў Другой Польскай рэспубліцы»]. Такім чынам, дэкларацыі аб сістэмным вывучэнні праблемы беларускай вёскі, сялянства Беларусі павісаюць у паветры.

Па-першае, цяпер можна гаварыць толькі аб спробах сістэмнага падыходу. Вывучаемыя гісторыкамі аб'екты ўяўляюць сабою пэўныя сістэмы, але нашы веды аб іх толькі імкнуцца да сістэмнасці. Гісторык канструіруе пэўны аб'ект як сістэму, зыходзячы з узроўню ведаў грамадства аб ім і сваіх уласных здольнасцей. «Адкрыццё» метаду «сістэмнага вербальнага мадэліравання» [13], на наш погляд, з'яўляецца толькі канстатацыяй гэтага факта.

Па-другое, сістэмнае вывучэнне прадугледжвае і кампаратыўнае, і гісторыка-генетычнае. Працы В. Данілава, Л. Мілова, М. Вылцана, Н. Рогалёвай і інш., што з'явіліся на пачатку 1990-х гг., сведчаць аб спробах «скразнога» і полідысцыплінарнага вывучэння сялянскай гісторыі. Узнікаюць прэтэнзіі на з'яўленне новай галіны навуковых ведаў — сяляназнаўства, што дазваляе аб'яднаць самыя разнастайныя галіны ў вывучэнні сялянства, пераадолець вузкаэканамічныя альбо палітычныя інтэрпрэтацыі [14]. Сялянства Беларусі міжваеннага часу таксама павінна стаць аб'ектам цэласнага вывучэння скрозь прызму сацыяльнай памяці.

Выкарыстанне даследчыкамі пры вывучэнні дадзенай праблемы пераважна гісторыка-генетычнага, апісальнага на сваёй сутнасці, метаду перадвызначыла назапашванне канкрэтнага фактычнага матэрыялу, але не садзейнічала яго глыбокаму тэарэтычнаму асэнсаванню. Параўнанне калектывнага і адзінаасобнага гаспадарання праводзілася на аснове даволі вузкага кола паказчыкаў (найперш, ураджайнасці). Тое, што сельская гаспадарка, уяўляючы сабою складаную дынамічную сістэму, мае як колькасныя, так і якасныя паказчыкі, ва ўвагу не прымалася. Вывучэнне сістэмы

патрабуе не толькі выяўлення асобных структурных кампанентаў, але таксама іх уласцівасцей і ўзаемасувязяў.

Падобнага роду структурны аналіз паказвае — эфектыўнасць абагульнення розных галін сельскагаспадарчай вытворчасці абумоўлівалася далёка не ідэнтычнымі фактарамі. Калі развіццё збожжавай гаспадаркі знаходзілася ў цеснай залежнасці ад ступені матэрыяльна-тэхнічнай аснашчанасці, то ў жывёлагадоўлі вырашальнае значэнне мела, у канчатковым выніку, зацікаўленасць работніка ў выніках сваёй працы. Адсутнасць такой зацікаўленасці ў калгасах вызначалася паступовым адчужэннем вытворцы ад сродкаў вытворчасці і той ураўняльнай псіхалогіяй, што хутка фарміравалася ў асяроддзі членаў калектываў.

Структурны аналіз дапаўняецца функцыянальным, які вымушае разглядаць вывучаемую сістэму не толькі як цэласную якасную пэўнасць з комплексным улікам яе асабістых рысаў, але і месца апошняй, яе ролю ў іерархіі сістэм. Вызначаючы калгасную вытворчасць у якасці падсістэмы ў агульнай сістэме сельскагаспадарчай вытворчасці, патрэбна мець ва ўвазе, што апошняя не вычэрпваецца формамі гаспадарання (адзінаасобнае, калектывнае і г. д.), а ўключае таксама кампаненты, што забяспечваюць пераемнасць развіцця: гістарычна сфарміраваны падзел працы, прыродна-геаграфічныя ўмовы, традыцыі выдзення гаспадаркі і інш.

Прымяненне структурна-функцыянальнага аналізу сельскагаспадарчай вытворчасці БССР у 1920—1930-я гг. дазваляе сцвярджаць, што правядзенне масавай калектывізацыі на Беларусі мела сэнс толькі з улікам той ролі таварнай прадукцыі жывёлагадоўлі, якая вызначылася да сярэдзіны 1920-х гг. Апошнія перадвызначала выкарыстанне такіх кааператыўных формаў, што забяспечылі б захаванне высокай ступені зацікаўленасці ў выніках працы, якая мелася ў адзінаасобных гаспадарках, з выгодамі буйной вытворчасці. Дарэчы, эканамічная практыка 1920-х гг. у БССР прадэманстравала цэлы спектр такога роду формаў да інтэграцыі калектывных і адзінаасобных гаспадарак на аснове кааператыўных сувязяў праз арганізацыю сумеснай перапрацоўкі і збыту сельскагаспадарчай прадукцыі.

Зараз, калі новае пакаленне гісторыкаў апантана «гісторыяй паўсядзённасці», псіхгісторыяй і іншымі моднымі павевамі, няма патрэбы аргументаваць неабходнасць выкарыстання метадаў псіхалогіі ў гістарычным даследаванні. Калі ў 1960-я гг. вектар увагі даследчыкаў быў накіраваны ў бок вывучэння сацыяльнай псіхалогіі, то ў апошні час гісторыкаў у большай ступені цікавяць пытанні псіхалогіі асобы, псіхічнай рэгуляцыі паводзін.

Працуючы на сумежжы навук, неабходна, аднак, утрымлівацца ад захаплення толькі адным з модных накірункаў. Інфармацыя аб мінулым захоўваецца ў крыніцы ў закадзіраваным выглядзе. Па-першае, яна праламляецца праз свядомасць пэўнай гістарычнай эпохі. Гэта патрабуе ад даследчыка вывучэння ментальнасцей розных эпох і перыядаў, выкарыстання метадаў гістарычнай псіхалогіі. Па-другое, на інфармацыю крыніцы істотны ўплыў мае псіхалогія асобных сацыяльных груп, да якіх належалі яго аўтары. У дадзеным выпадку мы павінны ведаць праграму і метады сацыяльна-псіхалагічнага даследавання. Патрэбна адзначыць, што сацыяльная псіхалогія сялянства распрацоўвалася ў 1960—1980-х гг. пераважна псіхалагамі. Гісторыкі, у тым ліку на Беларусі, звярталіся да названых аспектаў толькі эпизадычна.

У меншай ступені закранулі тэму сялянства модныя зараз плыні: гісторыя паўсядзённасці, мікрагісторыя, псіхгісторыя. Мікрагісторыя патрабуе прыцягнення

крыніц кардынальна іншага плана (асабістага паходжання), што калі і захаваліся ў нашых архівах, то пераважна ў скажоным ці спецыфічным выглядзе (даносы, скаргі і інш.). Магчыма, дадзены фактар і абумовіў тое, што поле названых вышэй плыняў абмежавана вывучэннем замежнай гістарыяграфіі.

Дарэчы, у першай палове XX ст. увага да гісторыі малых груп, прадпрыемстваў была даволі вялікай. У першае дзясяцігоддзе XX ст. з'явілася шмат публікацый, што тычыліся жыцця хутаран. У 1920-я гг. увага надавалася калектыўным гаспадаркам: даследчыкаў цікавілі не толькі і не столькі эканамічныя паказчыкі, колькі ўзаемаадносіны ў калектыве, псіхалогія асобы. Пры пабудове новых кааператываўных формаў яго тэарэтыкі (А. Чаянаў і інш.) заклікалі ўлічваць і асаблівасці псіхічнай рэгуляцыі паводзін. Асаблівая ўвага надавалася матывацыі. Матывацыйныя і эмацыянальныя працэсы адносяцца да разраду рэгуляцыйных кампанентаў псіхічнага функцыянавання да таго, што ініцыіруе акт паводзін і надае яму ўнутраную, суб'ектыўную афарбоўку [15]. А. Чаянаў падзяляў усе працэсы ў сельскай гаспадарцы на механічныя (дзе перавагу вызначае прымяненне тэхнікі) і біялагічныя (дзе большае значэнне маюць адносіны да працы). Даследаванні паказалі, што напружанасць працы з'яўляецца асноўным фактарам павышэння яе вытворчасці. «Праца ў адрозненне ад гульні таму і называецца працай, паколькі патрабуе ад выконваючага яе арганізма пэўнага напружання валявых цэнтраў для свайго працягу, — пісаў А. Чаянаў. — Для таго, каб названае напружанне волі мела месца, неабходна каб яно чымсьці стымулявалася» [16, 303—306]. Падобнае стымуляванне, па меркаванні А. Чаянава, магло ажыццяўляцца трыма шляхамі: 1) самапрымусам (у адзінаасобнай працоўнай гаспадарцы); 2) знешнім прымусам (з боку прадпрымальніка, калектыву); 3) эканамічнай зацікаўленасцю. Праведзены аналіз матывацыі працы сялян у 1920—1930-я гг. дазваляе сцвярджаць, што пошукі эфектыўных метадаў маральнага і матэрыяльнага стымулявання якаснай працы ў калектыўных і дзяржаўных гаспадарках не прынеслі жадаемага выніку.

Узнікае праблема крыніц такога роду даследаванняў. Найперш імі з'яўляюцца крыніцы асабістага паходжання — дзённікі, пісьмы, успаміны. Тэксты масавай свядомасці набываюць асаблівы сэнс і змест — яны дазваляюць звярнуцца да метадаў вывучэння і паводзін маўклівай некалі большасці. У гэтым накірунку біяграфічнае даследаванне пераклікаецца з oral history — «вуснай гісторыяй». Цікавасць да «вуснай гісторыі» звязана са зменамі ўяўленняў аб аб'екце гістарычнага даследавання, з уключэннем ментальных структур у прадмет вывучэння. «Вусная гісторыя» ўяўляе сабою міфалагізаваную гісторыю. Тут даследчык вымушаны не толькі аддзяляць міф ад рэальнасці, але і вызначаць прычыны міфатворчасці [17].

Вусныя сведчання не прымаліся ва ўвагу савецкай афіцыйнай гістарычнай навукі. Улада чула тое, што жадала пачуць (гэта і засталася нашчадкам праз пісьмовыя крыніцы). Задача гісторыкаў, увогуле інтэлігенцыі сёння — збор і фіксацыя вусных сведчанняў. Памяць пакалення 1920—1930-х гг. ужо амаль страчана, пройдзе некалькі гадоў — і выправіць становішча ўжо будзе немагчыма. Зразумела, што да такой святой справы павінна быць падключана і студэнцтва.

Другім важным полем для даследавання крыніц павінна стаць больш грунтоўнае вывучэнне матэрыялаў архіваў Польшчы, Літоўскай Рэспублікі і цэнтральных архіваў былога СССР у Маскве. Але ёсць значная частка інфармацыі, схаваная і ў вядомых беларускім гісторыкам крыніцах, што маюцца ў рэспубліканскіх архівах.

Найперш, гэта матэрыялы статыстычных органаў. Яшчэ на пачатку 1980-х гг. Ю. Бокараў акрэсліў як цікавейшую крыніцу матэрыялы бюджэтных абследаванняў сялянскіх гаспадарак [18], але статыстычныя крыніцы 1920-х гг. у большасці засталіся па-за межамі ўвагі беларускіх даследчыкаў.

У гісторыі савецкай сельскагаспадарчай статыстыкі акрэсліваюцца два асноўныя перыяды: першы — да 1930 г., другі — з пачатку суцэльнай калектывізацыі вёскі. На працягу першага перыяду вывучэнне спраў у сельскай гаспадарцы праводзілася ЦСУ. У цэнтры ўвагі статыстыкі 1920-х гг. знаходзілася індывідуальная гаспадарка. Склаліся наступныя формы абследаванняў: дынамічныя ці «гнездавыя» перапісы, вясеннія (асеннія) апытанні і бюджэтныя абследаванні. З пачаткам масавай калектывізацыі статыстычнае вывучэнне базіруецца на гадавых справаздачах калгасаў і саўгасаў, да таго ж гэтае вывучэнне праводзілася пад кантролем тых, хто распрацоўваў планавыя паказчыкі.

Пачатак статыстычнага вывучэння сельскай гаспадаркі можна звязваць з перапісам 1920 г. Перапіс ахапіў пераважную большасць сельскагаспадарчых рэгіёнаў краіны. Аднак праграма вывучэння была абмежаванай, надзейнасць паказчыкаў, сабраных ва ўмовах ваеннага часу, — невысокай, а сам матэрыял у пасляваенны час хутка састарэў.

Большае значэнне мела апытанне насельніцтва аб формах землекарыстання, праведзенае і ва Усходняй Беларусі ў апошнія месяцы 1920 г. Анкеты запяўняліся не кожным селянінам паасобку, а адказнымі работнікамі сельскіх Саветаў. Аднак не магчымыя недахопы адзначанага апытання сталі перашкодай для публікацыі яго вынікаў. Галоўнае: яны не адпавядалі канцэпцыі аб росце цікавасці вясцоўцаў да калектывных гаспадарак і ідэалагічнай схеме аб «прышчэпаўшчыне». Бо на пытанне: «пры якой з формаў землекарыстання дасягаецца лепшая апрацоўка глебы» — каля 88 % апытаных адказалі: «пры хутарскай», і 78 % рэспандэнтаў вызначылі: насельніцтва іх сельсаветаў імкнецца пераважна да хутарскай формы.

Буджэтныя абследаванні сялянскіх гаспадарак насілі неперапыдачны характар. Гэтага недахопу пазбаўлены матэрыялы іншага роду абследаванняў — выбарачныя перапісы, што праводзіліся ЦСУ з 1922 па 1929 гг.

У 1920-х гг. найбольш распаўсюджанымі былі два віды выбарачных абследаванняў: дынамічныя (ці гнездавыя) перапісы і асенне-вясеннія апытанні. Дынамічныя перапісы праводзіліся штогод з 1921 па 1929 гг. (выключаючы 1928 г.) пераважна ў адных і тых, тыповых для пэўнай прыродна-гаспадарчай зоны групах паселішчаў («гнездах»). Сістэматычнае назіранне за адной групай гаспадарак праводзілася па шырокай праграме (рабочая сіла, пасяўная плошча, пагалоўе жывёлы, наяўнасць машын і абсталявання, а таксама арэнда зямлі, жывёлы, інвентару, наём рабочай сілы). У развіцці дынамічных перапісаў вызначаюць два перыяды. Першы — 1920—1926 гг., калі ўся ўвага была сканцэнтравана на вывучэнні «сацыяльна-арганічнай эвалюцыі», і другі — 1927—1929 гг., калі асноўным стала вывучэнне сацыяльна-вытворчых адносін у вёсцы. Сапраўды, спроба вызначэння груп у 1920—1924 гг. на аснове непасрэдных класавых прыкмет не ўдалася. Пераход да нэпа на вёсцы прадвызначыў неабходнасць змен, якія акрэсліліся ў развіцці дынамічных перапісаў да 1927 г. Быў зменены сам прынцып закладкі «гнездаў» шляхам іх звязкі з вытворчым напрамкам пэўнай мясцовасці. Тыповасць раёна вызначалася ў залежнасці ад таго,

якая з галін сельскай гаспадаркі давала найбольшы прыбытак. Прытым асабліва ўвага ў праграме дынамічнага абследавання 1927 г. звярталася на вызначэнне сацыяльнага складу насельніцтва, якое абслугоўвалася крэдытнай кааперацыяй і на сацыяльна-класавыя аспекты ўвогуле [19].

Пэўным мінусам адзначаных абследаванняў можна лічыць усё ж нераспрацаванасць і неабгрунтаванасць асобных крытэрыяў для вызначэння сацыяльна-класавай структуры насельніцтва з улікам спецыфікі сельскагаспадарчай вытворчасці асобных рэгіёнаў СССР (напрыклад, мяса-малочнай жывёлагадоўлі на Беларусі). Істотным недахопам дынамічных абследаванняў з'яўляецца недастатковасць долі вывучаемых гаспадарак і цяжкасці распаўсюджвання дадзеных на больш шырокую тэрыторыю.

Непасрэднае выкарыстанне лічбавага матэрыялу дынамічных перапісаў немагчыма без папярэдняга выяўлення форм існавання крыніцы, іх месцазнаходжання, колькасных і якасных асаблівасцей. Акрамя матэрыялаў, якія адклаліся ў цэнтральных архівах СССР (зараз РФ), значная іх частка знаходзіцца ў фондзе ЦСУ Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і адпаведных фондах абласных архіваў. Што датычыцца публікацый, то найбольш раннія вынікі перапісаў змяшчаліся ў «Працах ЦСУ» (1921—1922 гг.). Асноўная ж маса публікацый адносіцца па часу выхаду ў свет да другой паловы 1920-х гг. У гэты час выйшлі і некаторыя рэспубліканскія статыстычныя зборнікі [20].

Правядзенне вясенніх апытанняў мела асноўнай мэтай атрыманне статыстычных звестак аб важнейшых паказчыках гаспадаркі на момант заканчэння вясенняга севу, найперш аб стане ўсяго земляробства і жывёлагадоўлі. Гэтыя дадзеныя былі неабходны для вызначэння памераў сельскагаспадарчай вытворчасці ў бягучым годзе і, у першую чаргу, валавога збору збожжавых. Перапіс улічваў як насельніцтва, так і пэўныя гаспадарчыя аспекты: жывёлу, інвентар, асабліва падрабязна пасевы розных культур. Акрамя вытворчых, картачка-фармуляр вясенняга апытання ўключала звесткі аб сацыяльных адносінах па найму-здачы інвентару і жывёлы і найму-продажу рабочай сілы.

Абследаванні праводзіліся сіламі валасных статыстыкаў з прыцягненнем работнікаў валыканкамаў, настаўнікаў, добраахвотных карэспандэнтаў і іншых асоб. Але вясенняе апытанне праводзілася часцей адначасова з падатковым улікам у даволі сціслыя тэрміны. Таму галоўнай акалічнасцю, якая асабліва істотна зніжала дакладнасць, з'яўляўся спосаб абследавання (вуснае апытанне галавы гаспадаркі аб памерах пасеву па кожнай паасобнай культуры). Зразумела, сяляне занікалі велічыню засеяных плошчаў, колькасць жывёлы, ураджайнасць. Ацэнка памераў гэтага заніжэння як у цэлым па краіне, так і па асобных тэрыторыях была ў 1920-я гг. прадметам дыскусій між ЦСУ і Дзяржпланам. У выніку прымаліся адпаведныя папраўкі на недаўлік. У канцы 1920-х гг. для дадатковага ўдакладнення адзначаных матэрыялаў выкарыстоўвалі кантрольныя абмеры і нават аэрафотаздымкі. Зводкі першапачатковых дадзеных вясенніх 10 %-х перапісаў шырока друкаваліся ў статыстычных зборніках ЦСУ СССР, а таксама змяшчаліся ў спецыяльных публікацыях мясцовых статыстычных бюро [21].

Абследаваннем, блізім да суцэльнага, з'яўляўся падатковы ўлік, які праводзіўся штогод фінансавымі ўстановамі краіны. З 1923 г. пачалося выданне зборніка «Сельское хозяйство Союза ССР в ... году по данным налоговых сводок по единому сель-

хозналогу» (да 1930 г.). У гэтых зводных выданнях прыводзіліся галоўныя паказчыкі сельскагаспадарчай вытворчасці па тэрыторыях. У спісы занатоўваліся ўсе гаспадаркі, незалежна ад таго, плацілі яны падаткі ці не. Спісы ўключалі звесткі аб агульнай колькасці асоб, што знаходзіліся ў дадзенай гаспадарцы (звязаныя адзіным бюджэтам), аб плошчы ворыва, сенажаці, аб колькасці буйной рагатай жывёлы, рабочых коней і іншай рабочай жывёлы, напрыклад, валоў. Акрамя таго, фіксаваліся і іншыя паказчыкі. Такім чынам, адначасова з улікам гаспадаркі, прыводзілася рэгістрацыя найбольш істотных гаспадарчых прыкмет, такіх як насельніцтва, зямля, жывёла. Аднак фіскальныя інтарэсы, безумоўна, уплывалі на дакладнасць дадзеных. Да таго ж змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле Беларускай ССР (6 павеатаў, 10 акруг, 12 акруг, 8 акруг і г. д.) і змены ў сістэме падаткаабкладання не даюць магчымасці параўнаць большасць звестак, прасачыць дынаміку развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці на працягу 1920-я гг.

Бюджэтныя абследаванні сялянскіх гаспадарак, якія прыводзіліся ў 1920-х гг., заслугоўваюць асаблівай увагі. Прыкладнае супадзенне ва ўмовах дробнатаварнай вытворчасці як аб'ектаў статыстычнага назірання сялянскай сям'і і сялянскай гаспадаркі дазволіла спалучыць у межах адзінага абследавання аналіз сялянскай вытворчасці і спажывання. Побач з тым вывучаліся такія аспекты, як склад сям'і, землекарыстанне, фондаўзброенасць, адносіны найму, арэндныя, крэдытныя і рынкавыя адносіны. Дэталёнасць і сістэматычнасць дазваляюць акрэсліць гэтыя абследаванні як адну з асноўных крыніц звестак аб дакалгаснай вёсцы. Іх матэрыялы шырока публікаваліся. Дадзеныя па пасеву (па кошту асноўных сродкаў вытворчасці) публікаваліся па найбольш поўнай, а індывідуальныя бюджэты — звычайна па скарочанай праграме. Аднак неабходнасць уліку ўсёй інфармацыі, якая змяшчае стужкі распрацоўкі і бюджэтны бланк, вымушае даследчыкаў звяртацца ў архівы [22].

У другой палове 1920-х гг. пачынаецца статыстычнае вывучэнне і калектыўных гаспадарак. Звесткі аб іх друкаваліся ў згаданым вышэй выданні «Сельское хозяйство Союза СССР в ... году по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу», а таксама ў асобных зборніках. Пры вывучэнні звестак названых публікацый трэба мець ва ўвазе, што колькасць рост калектываў не заўсёды адлюстроўваў рэальныя змены ў настроях сялян. Так, напрыклад, з 1924 г. колькасць калектываў, арганізаваных сялянамі, хутка скарачалася, а агульныя лічбы ўзрасталі за кошт стварэння яўрэйскіх арцелей і г. д.

І ўсё ж публікацыі аб калгасах 1920-х гг. істотна адрозніваліся ад адпаведных выданняў 1930-х гг. З 1930-х гг. у аснову статыстычных звестак кладуцца гадавыя справаздачы калгасаў і саўгасаў. Гэта паступова зніжае якасць інфармацыі. У найбольшай ступені вызначаецца істотная фальсіфікацыя вытворчасці збожжа. З пачатку 1930-х гг. узнікае ідэя ўліку біялагічнай ураджайнасці (на практыцы яна пачала ажыццяўляцца з 1934 г.). Пры гэтым улічваўся ўраджай «на карні». Магчымыя страты пры транспарціроўцы, сушцы, ачысты збожжа прымаліся ва ўвагу не заўсёды, а з 1939 г. аб іх забыліся зусім.

Такім чынам, тэма беларускага сялянства ў міжваенны час патрабуе падрыхтоўкі абагульняючай працы, выкананай не толькі на аснове новых метадаў і падыходаў, але і новых крыніцазнаўчых пошукаў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Михнюк В. Н.* Крестьянство Белоруссии на пути к социализму. Историографический очерк. Мн., 1979.
2. Сельское хозяйство: история, современный опыт и перестройка. Тезисы и доклады конференции. 27—29 октября, г. Гомель. Мн., 1988; Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. Тезисы, доклады и сообщения XXII сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Мн., 1989.
3. *Микула Е. И.* Влияние новой экономической политики на кооперативно-колхозное строительство в белорусской деревне (1921—начало 30-х гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Мн., 1991; *Ходин С. Н.* Колхозное строительство в Белорусской ССР в 1921—первой половине 1929 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Мн., 1990; Страницы истории компартии Белоруссии. Мн., 1990. С. 96—101, 122—136; Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 117—138; *Ходин С. Н.* Колхозное строительство и социально-психологическая перестройка крестьянства Беларуси в 1921—1929 гг. // Человек и его время: Сб. материалов Всесоюзной школы молодых историков. М., 1991. С. 141—148; *Григорьев Г. А.* Крестьянские общества взаимопомощи БССР 1921—1930. Мн., 1993; *Врублевский А. П., Протьюко Т. С.* Из истории репрессий против белорусского крестьянства. Мн., 1992; Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Тэзісы канферэнцыі. У 2-х ч. Мн., 1993.
4. *Ходин С. М.* Формирование элементов административно-командной системы в аграрном секторе экономики Советской Белоруссии в 1920-е гг. // Актуальные проблемы социальнo-гуманитарных и естественных наук: Тезисы научной конференции. Мн., 1991.
5. *Сарокін А. М.* На ростанях айчынай гісторыі. Беларуская вёска ад Дэкрэту аб зямлі да Харчовай праграмы. Мн., 1999; *Ходзін С. М.* «Ад свайго да агульнага» (да пытання аб эвалюцыі сацыяльнай псіхалогіі беларускага сялянства ў 1920-я гг.) // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы. У 2-х ч. Ч. 1. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.
6. *Бяспалая М. А.* Беларуская вёска ў першыя гады нэпа (1921—1923 гг.). Мн., 1999.
7. *Ходзін С. М.* І ўсё ж такі новая... // Гісторыя: праблемы адукацыі і выхавання. 1998. № 1.
8. *Бяспалая М. А.* Беларуская вёска ў 1921—1927 гг.: Аўтарэф. дыс... докт. гіст. навук. Мн., 1999.
9. *Илизаров Б. С.* Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания (в свете представлений о социальной памяти) // Вопросы философии, 1985. № 8, *Могильницкий Б. Г.* Введение в методологию истории. М., 1989.
10. *Процька Т. С.* Вынішчэнне сялянства. Вёска Усходняй Беларусі пад цяжарам бальшавіцкіх рэпрэсій 30-х гг. Мн., 1998.
11. *Tomaszewski J.* Studia nad najnowszą historią Białorusinów Polsce // Polska—Polacy—mniejszości narodowe. Wrocław, 1992.
12. *Gomółka K.* Stan badań nad losami mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej // Stan badań nad dziejami kresów północno—wshodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. J. J. Milewskiego. Białystok, 1993.
13. *Кизима С. А., Жерносок А. Ф.* О введении метода системного вербального моделирования // Гістарычныя крыніцы: праблемы класіфікацыі, вывучэння і выкладання. Матэрыялы да канферэнцыі. Мінск, 23—24 красавіка 1998. Мн., 1998.
14. Крестьяноведение: Теория. История. Современность / Ежегодник. М., 1996.
15. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Под ред. Б. М. Величковского. М., 1986.
16. *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. М., 1919.

17. *Thompson P.* The Voice of the Past: Oral history. Oxford, 1988; *Yow V.* Recording. Oral History: a practical guide for Social Scientists. California, 1994.

18. *Бокарев Ю. П.* Бюджетные обследования крестьянских хозяйств как исторический источник. М., 1981.

19. Инструкции для разработки материалов гнезда динамического обследования 1927 г. М., 1929.

20. Статистический ежегодник за 1924—1925 гг. Вып. II. Ч. I. Мн., 1926; Статистический ежегодник за 1925—1926 гг. Мн., 1926; Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919—1929. Мн., 1929 і інш.

21. Население, посев, скот, птица и сельскохозяйственный инвентарь в 1923/24 гг. М., 1926; Основные элементы сельскохозяйственного производства СССР за 1916 и 1923—27 гг. по частному сектору сельского хозяйства. М., 1930; Основные элементы и продукция сельского хозяйства СССР за 1925/26—1928/29 гг. с приложением хлебофуражного баланса за 1928/29 г. М., 1928.

22. *Бокарев Ю. П.* Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов // Вопросы истории. 1974. № 6. С. 37—48; (Фонды Наркамфина і ЦСУ БССР).